Дуже рада була довідатися, що ти не просто жива та здорова, а й досі працюєш, живеш заможно і цілком задоволена своїм життям. Мій онук Славик, з яким ти познайомилася в Німеччині, передав мені листа від тебе, якого ти переслала по комп’ютеру. Отже, я бачу, хоч ти й належиш до того ж покоління, що і я, але ти цілком засвоїла новітні методи комунікації, а я, "вроджена учілка", як охрестив мене мій онук, так і помру із самописко̀ю в руці, тому й пишу цього листа від руки. Сподіваюся, ти прочитаєш його, адже на мій учительський почерк ніхто не скаржиться, а як матимеш бажання відповісти, то відповідай у будь-який придатний для тебе спосіб.

Альоно, хоча ти вже давно Еліана, але для мене ти завжди лишалася і лишаєшся Альоною, тож звертатимуся до тебе саме так. Ми не бачилися з тобою майже сорок років, а це не просто сорок років, це декілька епох, коли всі вектори поверталися на сто вісімдесят градусів, і тому я просто не знаю, з чого почати цей лист. Почну, певне, з того, що дуже щиро скажу тобі: попри всі наші незгоди, попри все те, що нас роз’єднало, ближчої за тебе подруги в мене не було. Наше юнацьке спілкування було настільки близьким, що наші відверті розмови не забулися ніколи, і мені надзвичайно бракувало тебе в усі подальші роки, прожиті без тебе. Мало того, ти розширила мої уявлення про цей світ, про це життя.

Так, ми тоді абсолютно щиро засуджували емігрантів із СРСР, бо вважали нашу країну державою справедливості, державою, яка базується на високій моральності й повазі до людини праці. Але в моїх вухах завжди дзвеніли твої слова:

"Не можу ходити містом, де мій коханий ходить під руку з іншою жінкою". І я в душі благословила твою еміграцію. І моя мама благословила. І я переконана: тобі було легше їхати з нашого міста і пережити, що тебе виключили з комсомолу, знаючи, що найближча подруга розуміє тебе. І її мати, яка любила подругу дочки мало не як рідну дочку, також.

Ми з мамою довго думали, невже в тобі є єврейська кров, яка дозволила вашій родині емігрувати. Ні, ти не подумай, що від того могло змінитися моє ставлення до тебе чи до будь-кого. Ти ж пам’ятаєш нашу Берточку Мардер, як ми всі її любили, вона, до речі, виїхала у вісімдесят восьмому, часто приїздить до Києва. А щодо тебе Дмитро пояснив мені, що ви виїхали не за єврейською, а за німецькою візою, хтось у вас із радянських німців. Я нічого не знала, що в тебе було якесь німецьке коріння. Адже твій батько був учасником Великої Вітчизняної! І знов-таки, хоча на певному етапі ми ненавиділи німців, і це цілком зрозуміло, навіть тоді ми з мамою завжди повторювали: серед німців були і Ернст Тельман, і Ернст Буш, і Йоганнес Бехер!..

Альоночко, так мій лист буде нескінченним, я спробую писати його за тим планом, який утворили запитання з твого листа. Всі вони дуже болючі для мене, але це життя, моє життя, і що вже тут поробиш?

Отже, ти питаєш, чому я розлучилася з Дмитром і коли це відбулося. Навіть більше, ти поставила питання досить прямо: чи правда, що причина розлучення така, як розповідав Славик? Це запитання спричинило новий, а втім, не новий, а черговий шок у спілкуванні з моєю родиною, про що оповім далі, бо ті моральні вектори, на яких тримається матриця мого життя, ніколи не дозволять мені звикнути до того, як живуть вони. Я звернулася до Славика із запитаннями, що йому відомо про підґрунтя мого розлучення з його дідом, з яким і він, і мій син Олесь, і невістка Анастасія регулярно спілкувалися, знаючи, як це травмує мене, аж до його смерті — він помер кілька років тому. Але у відповідь почула тільки те, що моя ментальність нікому не налазить на голову і витримувати мене можна тільки за сто баксів на годину — баксами у нас називаються американські долари, а втім, це, можливо, тобі відомо… Але, Альонко, я обіцяла без ліричних відступів, бо інакше паперу в домі не вистачить на лист, тим паче й лірики у відступах небагато…

Отже, Альоно, ти знаєш, як я любила Дмитра. Так само, як і ти. І тому я так добре розуміла тебе. Цей чоловік умів викликати до себе

божевільне кохання. Він обрав мене, хоч я не використовувала ніяких заборонених засобів, ніколи нічого лихого про тебе не казала, тільки стала забобонною, якою не була ні до, ні потому, і молилася, якщо не Богові, то долі, щоб і він полюбив мене. Далі ти все знаєш. Ми й весілля не робили, хоча день нашої реєстрації припав на той час, коли тебе в Союзі вже не було. Тільки поїхали разом до Ленінграда, мали чарівні два тижні, і це було значно краще, ніж стіл із наїдками і крики "гірко". Ми були щасливі в усьому: ходили по місту, а на ніч лишалися у квартирі маминих фронтових друзів, які дуже привітно прийняли нас і відвели нам окрему кімнату. Вибач, якщо тобі боляче читати це, повір, і мені це писати боляче. Я й тоді дуже багато думала про тебе, чому тобі тут, у Союзі, не стрінувся добрий хлопець, але не Дмитро.

Коли ми одружилися, Дмитро прийшов до нашої кімнатки в комуналці на Великій Житомирській, яку ти прекрасно пам’ятаєш, де ми мешкали з мамою, де крім нас мешкали ще дві родини. Мама була такою тактовною до нас, молодого подружжя, намагалася ночувати десь у знайомих, хоча це не завжди виходило. Але коли її не було, в нас були такі щасливі ночі, яких, мені здається, і не могло бути, якби нам відразу по одруженні дали окрему двокімнатну квартиру. Мій онук каже, що "інтенсивність переживань" — ти бачиш, які слова знає цей шмаркач у свої п’ятнадцять років? — не є обернено пропорційною до міри комфортності життя, а я все одно вважаю, що завеликий комфорт призводить тільки до нудьги і втрати мети життя. Коли матеріальні блага, як то кажуть, з носа лізуть, — то вже не життя, а споживацьке існування.

Я не за злидні, Альоно, я за духовне життя, за таке високе в духовному сенсі життя, коли не помічаєш дискомфорту… хоч я й не люблю слова "духовність", яке у нас тут вживають до речі й не до речі і зробили мало не лайливим… Але я знову відхилилася від плану, чого намагаюся не робити. Це тому, що ми дуже давно не спілкувалися, і дуже-дуже багато хочеться розповісти такого, чим я можу поділитися тільки з тобою.

Отже, про наш із Дмитром нетривалий шлюб і про наше розлучення. Наш син Олесь народився у другу річницю твого від’їзду… Ось так, я народилась у день Перемоги, чим пишаюся й досі. Мій онук народився в день проголошення незалежності України. Він із цього приводу багато іронізує.

Я того дня стовбичила під першим пологовим будинком, пам’ятаєш, це на Печерську, там неподалік жив Костик Рудий із нашої групи, а потім тривалий час було посольство Росії — уяви собі! Посольство Росії! Для мене це й досі дикий абсурд! — а Анастасію тоді, в дев’яносто першому, відвезли з переймами з якоїсь вечірки, і я була під пологовим будинком, а Олесь попхався на якийсь мітинг, куди всі тоді сповзалися, а я навіть не помітила проголошення тої незалежності, бо жаліла Анастасію, яка ще не мала народжувати. Згодом з’ясувалося, що все сталося в належний час, вона просто чогось не дорахувала. Сина його батьки назвали В’ячеславом на честь тодішнього популярного політика-незалежника, який мені ніколи не подобався, але потім він загинув, то не будемо про небіжчиків.

Знову мене понесло не туди, але переписувати листа не буду. Стільки сил доклала, написавши ці вісім сторінок! Але, здається, й досі не відповіла на жодне з твоїх, Альоно, запитань. Отже, я народилася в день Перемоги, а онук В’ячеслав — у день незалежності. А син Олександр — у день другої річниці твого від’їзду із Союзу, сумний день, який має сенс лише для мене. І саме тоді одна з родин із нашої комуналки отримала окрему квартиру на Борщагівці, а ми з Дмитром зайняли другу кімнату, оту, чиї двері, пам’ятаєш, тоді були пофарбовані зеленим, — тепер мої родичі поставили євродвері. І мама як учасник Великої Вітчизняної війни зайняла сама нашу тринадцятиметрову, а наша молода сім’я перебралася до тої, шістнадцятиметрової з балконом! І на кухні нам уже належала ціла плита, а не дві конфорки! Мама іноді брала до себе малого Олеся, школа моя була недалеко, Дмитрові до роботи було далеченько, зате тільки вісімнадцятий тролейбус без пересадки! Тоді, коли ми з Дмитром і маленьким Олесем отримали ту кімнату з балконом, був, якщо висловлюватись банально,

найщасливіший день мого життя. А який день був найщасливішим у тебе, Альоно? Коли ти перетнула кордон "Імперії зла"? Багато колишніх емігрантів повертаються в колишній Союз бізнесменами чи керівниками благодійних фондів — здається, чимось подібним клопочешся й ти — і розповідають на сторінках наших газет, що тепер їм тут значно вільніше дихається, ніж тоді, в ганебні сімдесяті. Я скажу тобі чесно й відверто: так, як дихалося мені на тому балконі, де мама посадила петунії, у сімдесятому році, не дихалося мені в дев’яносто першому, коли нам стала належати вся ця квартира, бо Анастасія в результаті якогось складного обміну примудрилася роз’їхатися зі своїми батьками і помінятися з родиною наших сусідів. То був шок для мене! Така спритність з боку молодої дівки! Я довго не хотіла об’єднувати особові рахунки, не хотіла й приватизовувати помешкання, але що поробиш, як усе вже стало товаром?

Отже, Альоно, я відповіла на твоє друге запитання, в який спосіб вийшло так, що наша родина отримала всю ту квартиру, де ти багато разів бувала в нашій з мамою тринадцятиметровій кімнатці. У ній я й сиджу зараз і пишу тобі цього листа за тим самим письмовим столом, який я не дала їм викинути, дарма що вони кілька разів уже приводили вантажників нести його в ту квартиру… розповім тобі ще й про цю однокімнатну.

Тепер же в нас квартири, Господи! не даються і не обмінюються, а продаються, і ціни геть шалені, а тоді, коли вся та катавасія з квартирами — тепер усі кажуть із "НЕРУХОМІСТЮ" — тільки розпочалася, ціни були якщо не у сто, то в п’ятдесят разів меншими, і Анастасія дуже пишається, що придбала тоді стільки нерухомості. Вони рік працювали в Америці, Славика я їм не дала, вони погодилися. Зрештою, якщо не витрачатися на нього, то можна було привезти більше грошей. А я водила його в садочок, брала листок непрацездатності, коли він хворів. Він тоді ще був чарівним хлопчиком; отим ерудованим юним циніком, якого ти зу— стрічала у себе в Німеччині серед його однокласників-ліцеїстів, він став згодом, а тоді, хоча й було важко самій із дитям, я все це витерпіла і добре підготувала

його до школи. Анастасія ж на знак подяки подарувала мені за це ключі від однокімнатної квартири, до речі, придбавши добре помешкання у "сталінському" будинку. Ти маєш його пам’ятати: це той великий будинок неподалік від Лук’янівського ринку, де в твої часи була районна поліклініка. Вони хотіли, щоб я звільнила їм помешкання для їхніх нескінченних оргій, переглядів порнофільмів по відео, для їхніх депресивних сварок і шизофренічних примирень. Альоно, я відмовилася переїхати. Я казала, слава Богові, така квартира, народжуйте другу дитину, я допоможу ростити, може, візьметесь за розум, припините марнувати життя. Але в них були свої плани на життя. І на ту квартиру, яку вони мені начебто подарували, також.

Я не переїхала, Альоно, сказала, що лишуся в цій тринадцяти метровій кімнаті, де померла моя мама, це ще окрема історія, смерть моєї мами. Я тобі розкажу, хоча ти мене про це й не питала. Як, до речі, твої батьки? Мій Славик розповідав, що в тебе триповерховий будинок і троянди поряд, і що в тебе молодий чоловік, на п’ятнадцять років молодший за тебе, що ти, на відміну від мене, класна тітка, вийшла заміж за молодого, замість того, щоб устромляти носа в особисте життя своїх дітей, що твій старший син… о, Господи!.. нетрадиційної орієнтації, а молодший сидить у в’язниці за зґвалтування неповнолітньої, "хоча й мала курва сама дала", але німецькі закони на боці жінок, пише у в’язниці про це книгу, а мій Славик береться перекласти ту книгу, тільки-но вона вийде у Німеччині… Я розумію, Альоно, Славика хлібом не годуй, дай подражнити бабусю, яка його виростила змалечку, водила його на гуртки і до всіляких дитячих академій, підтирала йому задочок мало не до трьох років, бо ті паскудні батьки про дитину не дбали, воно в них завжди ходило немите, з нестриженими нігтиками. Вони тільки змалечку показували йому порно по відео і билися при ньому, жбурляли одне в одного брудні каструлі, а потім мирилися, тобто лізли одне одному на коліна і все таке інше.

Я довго роздивлялася твою світлину, Альоно. Я впізнала тебе. Звісно, за ці тридцять сім років ти змінилася, але впізнати можна. Власне, з цього Славик і розпочав. Сунув мені світлину і спитав: упізнаєш? Я не

була морально готова до "зустрічі" з тобою. Але згодом упізнала. І він розповів, що ти, приймаючи групу ліцеїстів з Києва, відреагувала на прізвище Лиховид. І розпитала його, чи не син він Дмитра Лиховида. Ні, не син, онук. Але зовні схожий, ти маєш рацію, і більше, ніж син. Славик більше схожий на Дмитра, ніж Олесь. А прізвище те саме. Коли Олесеві виповнювалося шістнадцять, я пропонувала йому взяти моє прізвище, але він не схотів, та я і не наполягала. Я не розповідала йому перипетій нашого розлучення, та це й неможливо розповісти, про це я могла б сказати тільки тобі, і скажу в цьому листі, просто так багато всього хочеться тобі розповісти, що ніяк не дійду до головного.

Ти не питаєш, чим ми клопочемося в цьому божевільному житті, в цій божевільній країні, бо про це тобі вичерпно розповів Славик, а цілком слушно питаєш, яке моє ставлення до того, що роблять мій син і Анастасія. У мене до них ціл— ком терпиме ставлення, хоча вони займаються якоюсь, як вони самі це іменують, не артикульованою діяльністю: пи— шуть якісь проекти, якісь статті, що їх вони називають "ма— теріалами", де здебільшого висміюють СРСР і навіть Велику Вітчизняну війну, їздять на якісь конференції та симпозіуми.

Анастасія іноді викладає на якихось курсах — не курсах, вона це називає літніми школами чи ще якось. Але це ще можна пережити. І мені доводилося по-дурному — так, я визнаю це, абсолютно по-дурному цитувати матеріали партійних з’їздів, коли я писала плани з класного керівництва, а тепер їм доводиться цитувати теперішню ідеологію, аби заробляти собі на хліб. Я це розумію, тільки не треба казати, що теперішній лад чимось кращий за попередній. Тоді було одне, тепер інше. Анастасія — дипломований фахівець із громадянського суспільства, вона стверджує, що зараз суттєво більше можливостей обивателям ставати громадянами, але ж, мовляв, обиватели із совковою ідентифікацією цього не бачать і для них громадянське суспільство взагалі не є цінністю.

Мені це прикро чути, і я з цим не мирюся! Суспільство, яке не цінує вчителів, не має право іменуватися ні громадянським, ні гуманним, ні

взагалі людським! Я ще й досі працюю вчителькою в тій самій школі, хоча платня не набагато більша за ту пенсію, на яку можу піти, і я можу порівняти становище вчителів нині і в радянські часи. Так, учителі мають свободу не працювати вчителями, ніхто їх не прикував кайданами до учительських столів. Якщо їм не за шістдесят, як мені, вони цілком можуть перекваліфікуватися на таку діяльність, як у моєї невістки, але це вихід для них, а не для країни! Можна ще перейти до ліцею, типу того, де навчається мій безцінний онук, відмінник усіх наук, які тільки є, аж до звиблення дівчат.

Вони всі покарали мене за те, що я не пішла жити до тої квартири на Лук’янівці, і стали використовувати її як домашній родинний бордель! Розповім тобі, Альоно, найболючіше, те, що сталося вже давно, невдовзі потому, як вони повернулися з Америки. Ще Славик був чудовим хлопчиком, а не схожим на своїх безцінних батьків охламоном, яким є зараз. Анастасія довго парфумилася в усіх місцях, змащувала коси якимись рідинами, яка жахлива ця доба в усіх деталькаx! Ми з тобою підкручували чубчики металевими щипчиками, коли йшли на зустріч із хлопцями, а теперішні жінки змащують волосся якимись рідинами. Це в них називається ефект брудного волосся. Але ж я не дурна, я знаю, навіщо все це робиться, і навіщо одягають чорні панчохи на мережаному поясі з гумками. Вона пішла, а я через певний час рушила на Лук’янівку. Я не була певна, що вона там, але я вгадала. Заскочила паву в самий розпал. І відразу до Олеся: розлучайся, розмінюй квартиру, тільки щоб Славик лишився з нами! Я буду свідком на всіх судах! І що мені відповів мій, за всіма системами цінностей ошуканий, рогатий син? Спершу виматюкав мене, так, я не перебільшую, він вживав нецензурну лайку, що в перекладі нормальною мовою означало, не лізь, стара хвойдо, куди не просять, хоча мені тоді, по-перше, ще було тільки п’ятдесят два роки, а по-друге, чи до мене можна застосовувати слово "хвойда"? Я вже мовчу про те, як він звертався до матері, до рідної матері.

Він сказав, що Анастасії зараз дуже треба пережити зв’язок із тим типом, з яким я її заскочила, інакше вона опиниться на межі нервового

зриву і не зможе написати проект боротьби з проституцією, а в нього зараз депресія і тому він не може, та й не хоче надавати їй те, що їй зараз так потрібне. Сказав, що ніколи не розлучиться з нею, нехай я про це й не мрію, бо їх поєднує не банальний статевий потяг, як примітивних самця і самицю, а висока дружба і глибоке розуміння проблем одне одного. Анастасія також сприяє його романам, які в нього періодично трапляються, а як не крутити романів, коли стоїть порожня хата, яку купили для спокою рідної матері, а вона лишилася мотати нерви всій родині? Тоді ж він зробив спробу забрати ключ, я не віддала, мовляв, як ти кажеш, що це моя квартира, то я в ній боротимусь із розпустою, скільки Бог дасть сил і здоров’я, а вони там поміняли замок! І ключа мені більше не дали!

Таке моє життя, дорога Альоно. Сподіваюся, в тебе життя краще. Сподіваюся, Славик, який тобі так сподобався, наговорив дурниць про твою родину, про твоїх синів, а твій нинішній чоловік, хоча й не є батьком твоїх синів, але зовсім не молодший за тебе на п’ятнадцять років, а просто добре виглядає. Ти також добре виглядаєш, я тобі про це вже писала в цьому листі. І я, Альоно, попри все своє скажене життя виглядаю непогано. Перш ніж сісти писати тобі цього листа, я відібрала світлину, яку надішлю тобі разом із цим листом. Тут нас троє дівчат із нашої групи, фото зробили під час торішньої зустрічі випускників нашого фізмату, ми сфотографувалися тільки ті, хто ще й досі працює в школі.

Так, я не фарбую волосся і не вживаю косметики, бо не люблю брехні ні в чому, але й досі роблю ранкову гімнастику.

"Невідомо для чого", каже Анастасія, яка мислить жіночу стрункість як спосіб тримати чоловіка — законного або лівого.

А для мене це — самодисципліна. А як природа дала високий зріст, то я ношу свою сиву голову дуже високо. Моя родина періодично намагається видати мене заміж то за відставника, то за іноземця. Бо я їхня совість. А безсовісним людям поряд із совістю жити важко. Без мене вони або розпочнуть якусь іще колективну розпусту, якої я наразі й

уявити собі не можу (а так просто періодично всі по черзі ходять на Лук’янівку, здається, розклад склали й вивісили у вітальні, і п’ятнадцятирічний Славик ходить туди вже два роки), або повбивають одне одного, бо іноді вони сваряться, як дикі звірі, а я їх все-таки можу розборонити — єдиний випадок, коли вони мене цінують і визнають мої заслуги перед їхньою ненормальною родиною. Тоді ми ненадовго всі починаємо нове життя. І вони вкотре починають розмову, чи не вийти мені заміж, поки я ще зберегла, як вони кажуть, залишки товарного вигляду. Альоно, і тепер прийшов час розповісти, як закінчила моя мама. Ти ж бо знаєш, я народилася у день Перемоги. Хіба могли ті, хто зустрічав маму з лікарні, проґавити Перемогу, як я проґавила ту незалежність під лікарнею, де була Анастасія зі Славиком? Так от, я народилася у день Перемоги, а батька вже не було, не повернувся з війни. І відтоді в мами нікого не було. І якось і не мислилося, щоби хтось був. А у вісімдесят другому, коли я вже давно розлучилася з Дмитром, коли Олесь ходив до шостого класу, мама раптом познайомилася з одним чоловіком. Він був дуже приємний, учасник Великої Вітчизняної, з іншим мама просто і не могла би зблизитися, вдівець, а через рік мама померла.

Померла від жіночої хвороби, були страшні кровотечі, страшні крики, він доглядав її разом зі мною, це тривало недовго, але дуже страшно. Певно, їхній шлюб не був старечим. А помираючи, вона мені сказала: Тало, не виходь заміж на старості. Як лишилася сама молодою, сама й доживай віку.

Я постійно пам’ятаю ці мамині слова, як, зрештою, й інші.

Це для мене залізно. Я колись під добрий настрій розповіла про це Анастасії: не сватайте мене! Для мене пізній шлюб — це передчасна смерть. То моя бідна мама сказилася. І тяжко заплатила за це. Але й оберегла мене своєю кончиною. А могла б іще жити. Деякі жінки її року народження ще живі, хоча вже старенькі. У день Перемоги можна побачити багатьох таких бабусь із орденами. Я завжди беру гроші у своєї банди, бо вони тільки проп’ють чи куплять черговий диск із

порнухою, купую квіти й дарую таким просто на вулиці. Син сміється, Анастасія, треба віддати їй належне, завжди зупиняє його, мовляв, це вияв моєї громадянської позиції, якому не варто заважати. Якби я за радянської доби надумала роздавати квіти героям УПА, мені стало б зовсім непереливки, то нехай цінує теперішній паскудний час.

Вони всі в мене, я маю тобі сказати, Альоно, великі патріоти України, тільки досить дивні. Між собою спілкуються російською, але пишуть (це для них найсвятіше) тільки українською. Лаються — винятково по-матюковому, як вантажники на базарі, а в своїх "матеріалах" для різних друкованих органів — він у мене де тільки не друкується — мій Олесь регулярно пише, що матюки — це суто російське явище, чужинецьке для нашої України. Коли ж я питаю його, навіщо він цим чужинецьким явищем так ретельно послуговується, він відповідає, що це — тяжкий колоніальний спадок. Коли я питаю, навіщо він прищеплює цей тяжкий і усвідомлений колоніальний спадок своєму синові, ровесникові незалежності, він закликає мене глянути на себе, мовляв, не ровесниці Перемоги судити таких елітних громадян України, як вони.

Не знаю, якою мовою ти спілкувалася з моїм Славиком, російською чи українською, він каже, що німецькою та англійською, і що ти похвалила його рівень. А я викладаю в українській школі вже мало не сорок років, і мої учні ще в радянські часи знали всю термінологію: і опір, і струм, напругу і все-все-все. І я завжди казала новеньким: не хочете вчитися українською — ідіть до іншої школи. Або взагалі їдьте з України. І ніяких неприємностей в мене через це не було! І платівки Гмирі в мене завжди звучали! А вони поламали мій програвач і, замість того, щоб полагодити його, купили мені апарат для прослуховування лазерних дисків! Але я хочу слухати свої платівки, а не їхні диски! І завжди в мене на столі стояла і стоїть статуетка Лесі Українки! І син у мене завжди був не Сашею, а Олесем, і чоловік завжди був не Дімою, а Дмитриком!

Альоно, як у мене защеміло серце, коли я написала останнє слово на цьому, вже двадцятому аркушику мого листа до тебе! Сподіваюсь, у тебе від нього вже серце не болить. Я так бажала тобі зустріти хлопця, з

яким би ти забула Дмитра Лиховида, і певне, так воно і сталося. Дмитро помер кілька років тому, помер раптово від серцевого нападу, не доживши до шістдесяти років. Він був одружений, мав дочку, мої родичі, себто син, онук і навіть Анастасія, спілкувалися з його родиною. Він пішов од нас, коли ми розлучилися, завжди давав на Олеся більше грошей, ніж вимагав закон. Чому ж ми розлучилися? Це сталося не в один день. Я перестала бути для нього тою жінкою, з якою… Альоно, я не знаю, як би поставилася до цього ти, якби тобі судилося вийти за нього заміж, а від мене він одного дня захотів такого, чого я й уявити не могла, що таке буває. Олесеві було вже два роки, ми були одружені не перший рік. І він вирішив пожвавити наш шлюб. У моїй уяві такого від жінки може хотіти тільки ґвалтівник, а не муж, коханий. Він же ж був для мене не просто чоловіком, а героєм, воїном, тим, хто доспіває недоспівані пісні Великої Вітчизняної. Я ніколи не забуду, як він говорив, що хоче потрапити на війну з несправедливістю, яка десь іде на земній кулі, у В’єтнам або в загін до Че Ґеварри… Не знаю, можливо, ти змінилася, Альоно, але тоді й ти була така.

Пам’ятаєш, як ти розповідала, що твій батько хлопчиком тікав на війну до Іспанії. Потім, коли я прочитала "По кому подзвін" Гемінґвея, я весь час плакала і згадувала твого батька. І мого Дмитра також, тоді вже не мого.

А тоді це все сталося не в один день: я відмовила, він пішов.

Усе відбувалося поступово. Кілька днів я взагалі не могла бути з ним в одному ліжку. Він потім прийшов із квітами, з вином, я була щаслива, гадала, він вибачення просить, а він вирішив, що напідпитку я буду не такою принциповою. Це тривало кілька місяців. Воно ніби забувалося, і щасливі дні поверталися, а потім він наполегливо згадував про це. А потім почав повертатися зовсім пізно. А коли не повернувся на ніч, мама сказала: ось твоя кімната, ми її тобі звільнимо, а самі з Олесем і Талою підемо жити до нашої, тринадцятиметрової.

Тоді він пішов від нас. І більше не вертався. Навіть за своїми речами не прийшов. Став жити з однією жінкою. Вона й прийшла на осінь по його теплі речі, — а пішов він од нас навесні, коли цвіли каштани.

Таке життя, дорога Альоно. Нікому я не розповідала про те, що було тридцять п’ять років тому. Якби ти була поряд, то, певне, згодом би й розповіла. А більше в мене не було таких подруг. Хіба що мама. Вона щось зрозуміла.

Вона ж була медсестрою на фронті. Але ні про що мене не питала. Олесь бачився з ним. А чи обговорювали вони з ним причини нашого розлучення — це мені не відомо. Я знаю ті грубі слова, якими все це називається. Вчителі все це також знають, у мене було багато учнів із нещасливих родин. Але щоб такого хотів романтичний юнак, готовий воювати в загоні Че Ґеварри, — цього я не можу збагнути й досі. І потім, я завжди відчувала біль, коли бачила, як мій син Олесь шмаркався у піонерський галстук, хоча не думай, ніби я така тупа, я бачила весь ідіотизм піонерської організації брежнєвської доби, та й комсомольської також, і вище, але в мене у вухах і в серці завжди звучали рядки зі "Смерті піонерки" Едуарда Багрицького, які я знаю напам’ять і не забула й досі, і завжди відчувала біль за ту нещасну дівчинку і за тих, хто з прапором ішов у похід по кризі, не жаліючи себе! Нетривалий час такий настрій був у суспільстві в останні роки СРСР, коли здавалося, Союз оновиться, все повернеться до тих людяних ідей, під впливом яких його було створено — о, як би посміялися мої родичі, коли прочитали б ці слова! А Анастасія — та не сміялася б, а почала б укотре доводити мені, що, коли мені так добре знайомі романтичні почуття, пов’язані з радянською — які вона, в біса, вживає слова? — з радянською громадянською релігією, то чому я не можу зрозуміти тих, хто молиться іншим богам? А тому, що в системи координат тільки один початок! — відповідаю я.

Два нулі — відповідає мій онук. Ти розумієш, що каже цей розумник? Два нулі. Себто туалет. Отже, все треба злити в туалет. Всі високі почуття, всю романтику, все. І це мій онук. І Дмитра Лиховида, який

хотів умерти за щастя людства, а помер, здається, тому, що випив надміру.

Так ми й живемо, Альоно. Здається, я відповіла на всі твої запитання. Якщо ти вже не така, якою була раніше, якщо в моєму конфлікті з моєю родиною ти готова прийняти їхній бік, то краще не відповідай взагалі. Але я чекатиму твого листа. Сподіваюся, ти знайдеш слова спростувати те, що наговорив тобі про мене мій онук і мені про тебе.

Цілую тебе, обіймаю. Мій Боже, я так і не обняла тебе, коли ти їхала з Союзу назавжди! То ж обіймаю зараз…

Твоя Наталя.

Наталя Василівна дописала листа і спитала в онука поштову адресу Еліани Беркгоф. Він сказав, що знає електронну.

Запропонував бабусі набрати на комп’ютері те, що вона щойно надряпала на папері. Втрутилася його мати, яка спитала електронну пошту давньої подруги своєї свекрухи, зв’язалася з нею, пояснила ситуацію і вже ввечері простягла Наталі Василівні поштову адресу колишньої Альони. І навіть запропонувала авіаконверт із маркою для іноземної пошти. Але лист виявися дуже важким, і Наталя Василівна поїхала на Головпошту доклеїти другу марку, щоб листа не завернули на півдорозі.

Декілька років тому Наталя Василівна надсилала листи з Головпошти комусь зі своїх знайомих, хто опинився, як казали в радянські часи, "за бугром". Це було, певне, ще до того, як так бурхливо розвинулися електронні засоби зв’язку, розвантаживши "паперову" пошту. Тоді вона ледве увіпхала листа до скриньки. А тепер її лист увійшов до щілини легко, впав долі й боляче забився об дно майже порожньої поштової скриньки.